

О.В. БИШЕВЕЦЬ,
кандидат юридичних наук,
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Ключові слова: криміналістична тактика, слідчі дії, тактичні прийоми, психологічний вплив, судова психологія.

Шляхи оптимізації результатів слідчих дій є предметом криміналістичної тактики, одним із завдань якої є розробка нових і удосконалення існуючих тактичних прийомів, в тому числі і тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу як засобів вирішення професійних завдань у сфері кримінального судочинства.

Проблемам теорії та практики застосування психологічного впливу та заснованих на його методах тактичних прийомів у сфері кримінального судочинства значну увагу приділяли у своїх працях українські вчені В.П. Бахін, В.К. Весельський, В.Г. Гончаренко, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, І.І. Котюк, В.Г. Лукашевич, М.В. Салтєвський, М.І. Скригонюк, Ф.М. Сокиран, В.Ю. Шепітько, а також зарубіжні вчені Р.С. Белкін, А.В. Дулов, О.М. Васильєв, Г.Г. Доспулов, О.Р. Ратінов, М.П. Хайдуков, Ю.В. Чуфаровський та ін. Втім попри очевидну результативність прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, у працівників правоохоронних органів у зв'язку з їх застосуванням виникають труднощі, адже нерідко реалізація можливостей тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, може призвести до непередбачуваних наслідків

у вигляді відмови учасників справи від показань, які вони давали на досудовому слідстві. Наприклад, обвинувачений М. у судовому засіданні заявив, що під час досудового слідства на нього слідчий здійснював психологічний вплив, обіцяючи пом'якшити відповідальність за скоєний ним злочин. Повірівши слідчому, обвинувачений вдався до самообмови і визнав свою вину. Однак оскільки слідчий обіцянку не виконав, то М. просив суд не брати його показання до уваги [1].

Інколи застосування психологічного впливу може кваліфікуватися як пом'якшуюча відповідальність обставина. Так, група злочинців вимагала від вісімнадцятирічного юнака, щоб він брав участь разом з ними у злочинах, погрожуючи у разі відмови вбити його матір та сестру. Обвинуваченому було відомо, що учасники злочинної групи вже скоїли декілька тяжких насильницьких злочинів, тому сприймав цю погрозу як цілком реальну. Сам обвинувачений був слабавільним, боягузливим, у сім'ї та серед товаришів завжди займав підлегле становище, швидко втрачав самоконтроль і ставав розгубленим, у разі внутрішнього нервового напруження був пасивним, труднощі викликали

у нього відчуття безвиході. З урахуванням об'єктивних ознак ситуації (реальність та тяжкість загрози) і суб'єктивних особливостей обвинуваченого слідчий дійшов висновку, що обвинувачений діяв під впливом погрози [2].

Труднощі у застосуванні психологічного впливу та його прийомів у сфері судочинства пов'язані не лише з різноманітністю його проявів та відсутністю чіткого механізму їх реалізації, а й з тим, що процес розслідування та судового розгляду справи, як і будь-яка інша професійна діяльність, обмежується часом робочого дня, а справ, як правило, у провадженні одного слідчого чи судді досить багато, то закономірним є те, що вони не в змозі виникнути в кожну справу настільки, щоб визначити найбільш ефективні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, які слід застосовувати до підозрюваного, обвинуваченого. Та й це не єдиний аспект проблеми. Навіть якщо припустити, що у слідчого або судді буде достатньо часу для ретельного ознайомлення з кожною справою та її учасниками, вони з огляду на своє процесуальне становище та повноваження не зобов'язані цього робити, оскільки не мають спеціальних психологічних знань та навичок з практичної психології. З огляду на зазначене є підстави констатувати, що практичне застосування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, у сфері судочинства є проблематичним: з одного боку, успішність вирішення професійних завдань слідчими, прокурорами, суддями, оперативними працівниками безпосередньо залежить від їхнього вміння спілкуватися з учасниками справи, а з іншого – представникам юридичної професії бракує спеціальних психологічних знань. Звичайно, під час навчання у вищих юридичних закладах вони отримують уявлення про психологію особистості, міжособистісне спілкування, способи подолання конфліктних ситуацій, однак ці теоретичні знання є дуже загальними і не засвоєні у процесі практики.

Завданням криміналістики як методологічної бази для всіх галузей права є адаптація досягнень інших наук і їх впровадження у сферу судочинства для вирішення його завдань. Тому доцільним було б залучати до участі у справі психологів, які за завданням слідчого працювали б з відповідним учасником справи з метою скласти його психологічний портрет та визначити ефективний алгоритм спілкування з цією особою та, як результат, розробити рекомендації щодо конкретних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, які ефективно було б застосовувати з огляду на її індивідуально-психологічні риси. Хоча чинне законодавство України передбачає психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників органів внутрішніх справ [3; 4], психологічні знання потрібні не тільки їм, а усім учасникам судового розгляду справи і не лише у кримінальному процесі.

Виникає запитання: в якій процесуальній формі досліджувати індивідуально-психологічні риси особистості? Аналіз чинних процесуальних кодексів України та підзаконних нормативних актів дає підстави для висновку, що це можливо або у вигляді експертизи, результатом проведення якої є відповідний висновок, або шляхом залучення психолога до участі у проведенні слідчих дій як спеціаліста.

Другий варіант видається привабливішим, оскільки дозволяє оперативно визначити індивідуально-психологічні особливості відповідного учасника справи. Проте чинний КПК України передбачає, що спеціаліст може залучатися до участі у справі тільки під час проведення слідчих дій. Однак складання індивідуального психологічного портрета особи та визначення найбільш відповідних її індивідуальним психологічним рисам методів і прийомів має передувати проведенню слідчих чи судових дій з участю цієї особи. Тому слід удосконалити чинне процесуальне законодавство і закріпити у ньому право слідчого, судді, прокурора, адвоката залучати

до участі у справі спеціалістів-психологів для проведення ними дослідження індивідуально-психологічних особливостей учасників справи до безпосереднього проведення слідчих дій.

З метою практичної реалізації наведених вище пропозицій слід визначитися із процесуальним становищем психологів у сфері судочинства. Аналіз чинного законодавства України та досвід практичної діяльності дає підстави для висновку, що дослідження, які спрямовані на з'ясування значущих для справи обставин і які потребують застосування спеціальних знань, здійснюються атестованими судовими експертами або спеціалістами, професійні знання і досвід яких підтверджуються відповідними документами про освіту. Якщо залучення експертів до участі у справі здійснюється для проведення експертизи, то спеціалісти надають консультації, роз'яснення, що мають інформативно-довідковий характер і допомагають слідчому, судді чи адвокату вирішувати певні ситуаційні завдання. При цьому і експерти, і спеціалісти є незалежними у своїй професійній діяльності і не перебувають у штаті правоохоронних органів, а є працівниками або державних спеціалізованих експертних установ чи інших підприємств і організацій. Очевидно, що психологічний аналіз особистості учасника справи та обрання найбільш ефективних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, стосовно нього потребує оперативного вирішення, а, як відомо, призначення та проведення судової експертизи пов'язане зі значними витратами часу. Що стосується залучення спеціалістів, то, як правило, вони не завжди можуть одразу ж прийти на допомогу слідству чи суду, оскільки є співробітниками інших підприємств, установ та організацій. Водночас строки досудового слідства та судового розгляду справи чітко регламентовані законодавством. Тому існує гостра потреба оперативного забезпечення практичної діяльності працівників правоохоронних органів допомогою

професійних психологів. Вони надаватимуть допомогу у справі як фахівці, однак від інших спеціалістів, які залучаються до участі у справі, вони відрізнятимуться тим, що будуть штатними співробітниками відповідного правоохоронного органу, що забезпечить оперативність у вирішенні поставлених слідчим чи суддею завдань, і їх професійна діяльність не буде пов'язана із дослідженням і встановленням юридичних фактів, а полягатиме у дослідженні індивідуально-психологічних рис особистості учасників справи та виборі залежно від цього найбільш ефективних методів та прийомів роботи з ними.

Щодо засад взаємодії між працівниками правоохоронних органів та судовими психологами, то у структурі органів внутрішніх справ, прокуратури та суду всіх рівнів слід створити відділи судових психологів, до складу яких входить будуть професійні психологи, що залучатимуться до участі у справі з метою аналізу індивідуально-психологічних рис особистості та створення її психологічного портрета. Співпраця між працівниками правоохоронних органів та судовими психологами повинна базуватися на засадах рівноправності й виключати будь-який тиск і нехтування точкою зору судового психолога. Проте за юристами залишається право враховувати чи ні рекомендації судового психолога. Однак у випадку незадовільних результатів розслідування відмову від допомоги судового психолога слід розцінювати як невжиття всіх можливих заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи.

Вочевидь, адвокати також потребують допомоги психологів для вирішення їх професійних завдань, однак згідно з чинним законодавством України вони можуть звертатися до них лише в приватному порядку для отримання консультацій. Оскільки адвокати виконують протилежну за змістом процесуальну функцію, ніж слідчі та прокурори, то закономірним є те, що їх професійні інтереси не збігаються. Однак є ви-

падки, коли для з'ясування істини у справі вони консолідують свої зусилля. У зв'язку із зазначеним слід закріпити за адвокатами право звертатися до слідчого чи судді з клопотанням про залучення до участі у справі психолога, наприклад, щоб визначити, які прийоми, засновані на методах психологічного впливу, слід застосовувати до учасника справи, котрий внаслідок амнезії стресового характеру не може згадати обставини вчиненого злочину, або ж які слід обрати способи встановлення психологічного контакту з підозрюваними чи обвинуваченими, інтереси яких захищає адвокат, і які не бажають з ним співпрацювати.

Практична реалізація описаних вище положень є можливою лише за умови впровадження у сферу судочинства такої процесуальної фігури, як судовий психолог. Це – фахівець у галузі психології, який забезпечує вирішення завдань у сфері судочинства за допомогою наявних у нього спеціальних знань. Щодо походження терміна «судовий психолог», то може скластися враження, що діяльність відповідного спеціаліста обмежується лише судовим розглядом справ. Однак насправді така назва зумовлена саме сферою застосування його професійних знань, а саме судочинством. З огляду на зазначене немає потреби окремо виділяти слідчих і судових психологів.

До компетенції судових психологів слід віднести вирішення таких завдань:

- 1) психологічний аналіз умов ефективності професійної праці представників відповідних напрямів юридичної професії;
- 2) визначення особистісних якостей, практичних навичок і вмій, що покладаються в основу формування професіограми слідчих, суддів, адвокатів, прокурорів;
- 3) проведення психодіагностики з метою виявлення в працівників правоохоронних органів станів емоційно-психологічної напруженості, перевтоми, інших негативних психологічних станів;
- 4) організація та проведення психопрофілактичної роботи з працівниками правоохоронних органів, здійснення корекції

психологічної напруженості, перевтоми та інших негативних психологічних станів, організація та забезпечення роботи кабінетів психологічної корекції та регуляції;

5) розробка та проведення психологічних тренінгів для виховання і утвердження у відповідних представників юридичної професії спеціальних психологічних якостей, наприклад, стресостійкості, працездатності, здатності до саморегуляції психологічного стану;

6) надання психологічної допомоги молодим працівниками правоохоронних органів у процесі їх адаптації до умов їх професійної діяльності;

7) формування у працівників правоохоронних органів психологічної готовності до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях, відповідального ставлення до дотримання правил безпеки в професійній діяльності, передбачливості;

8) надання психологічної допомоги працівникам правоохоронних органів після їх перебування в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із виконанням службових завдань, застосуванням вогнепальної зброї та спецзасобів, отриманням значних психогенних навантажень, зниженням працездатності тощо;

9) участь у роботі атестаційних комісій правоохоронних органів;

10) проведення психологічних експертиз та поліграфічних досліджень;

11) збір, аналіз та узагальнення інформації щодо процесуальних ситуацій при розслідуванні різних категорій злочинів з метою розробки тактичних рекомендацій із психології взаємин працівників оперативно-слідчих органів та суду з учасниками справи;

12) створення психологічного портрета підозрюваних, обвинувачених, підсудних, потерпілих та інших учасників справи, з'ясування їх індивідуально-психологічних особливостей, рівня нейротизму, психоемоційного стану для об'єктивної оцінки їх поведінки, з урахуванням яких планується проведення слідчих (судових) дій, а також

обираються способи встановлення психологічного контакту;

13) участь у досудовому слідстві та під час судового розгляду справи як спеціаліст;

14) визначення прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, які найбільш ефективні в конкретній слідчій ситуації та щодо відповідних учасників справи залежно від їх індивідуально-психологічних особливостей;

15) узагальнення інформації про ефективність застосування методів психологічного впливу та відповідних тактичних прийомів у сфері судочинства і розробка рекомендацій щодо удосконалення їх реалізації;

16) моделювання нових тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, їх апробація при проведенні слідчих та судових дій та інформування працівників правоохоронних органів про можливий їх вплив на поведінку учасників справи;

17) вивчення потреб правоохоронних органів України в психологічних технологіях для різних видів юридичної практики, формування замовлень на їх розроблення відповідним навчальним закладам і науковим установам та подальше їх впровадження у практику.

Наведений перелік питань, вирішення яких покладатиметься на судового психолога, не є вичерпаним і, очевидно, з часом буде розширений. Однак він є достатнім для початку діяльності даної процесуальної фігури.

Серед основних напрямів діяльності судового психолога слід виокремлювати спілкування з підозрюваними, обвинуваченими, потерпілими та іншими учасниками справи з метою складання психологічного портрета, з огляду на який і здійснюватиметься вибір та рекомендація слідчому чи судді конкретних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, які слід застосовувати у відповідній ситуації. Для їх правильного вибору слід застосовувати такі методи:

1) метод спостереження, що дасть змогу вивчити поведінку особи у звичних для неї умовах (навчання, спілкування, трудова діяльність). Застосування цього методу матиме епізодичний характер і використовуватиметься в системі оцінки пізнавальних процесів. Для підтвердження фактів спостереження залучаються показання свідків, співробітників, родичів, а також характеристики з місця роботи чи навчання;

2) біографічний метод, що полягає в ознайомленні з життям відповідної особи;

3) метод бесіди, за допомогою якого з'ясовуються життєві орієнтири, цінності особи, її моральні принципи. Для успішної реалізації цього методу відповідний спеціаліст має заздалегідь ознайомитися з матеріалами справи і скласти план бесіди;

4) метод тестування, в якому використовуються спеціально розроблені завдання, тести для оцінки пам'яті, мислення, емоційно-вольової сфери, особистісних якостей.

Крім того, слід визначити правові підстави для залучення судового психолога до участі у справі. Оскільки спілкування судового психолога з учасниками справи здійснюється з метою вирішення завдань судочинства, то за своїм змістом воно є процесуальною діяльністю. Отже, і залучення судового психолога має здійснюватися на підставі процесуального документа, зокрема постанови слідчого, прокурора чи ухвали суду, який має відповідати встановленим чинним законодавством України вимогам, що зазвичай ставляться до такого виду документів, та містити перелік питань, що винесені на їх розгляд і вирішення. Це можуть бути такі питання:

1) які індивідуально-психологічні особливості (риси характеру, тип темпераменту, індивідуальні особливості особистості) має особа і яким чином індивідуальні властивості психічних процесів особи можуть вплинути на її поведінку під час проведення слідчих та судових дій?

2) чи піддається особа психологічному впливу і які прояви в поведінці особи, що

мають юридичне значення, можуть відбутися внаслідок його застосування?

3) чи здатна особа з урахуванням рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану розуміти, що стосовно неї застосовується психологічний вплив і які поведінкові реакції у неї може спричинити таке усвідомлення?

4) чи може зашкодити особі застосування до неї методів психологічного впливу та відповідних тактичних прийомів?

5) які методи психологічного впливу та засновані на них тактичні прийоми ефективно застосовувати до особи для вирішення конкретного завдання (подолання протидії процесу розслідування, отримання повної та об'єктивної інформації про обставини справи, допомога у відтворенні забутого тощо)?

6) які поведінкові реакції у особи може спричинити застосування щодо неї тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу?

За результатами проведених досліджень та залежно від їх характеру судовий психолог складатиме такі підсумкові документи, як рекомендації або довідкове (консультаційне) повідомлення, які слугуватимуть довідковою і орієнтуючою для слідчого чи судді інформацією.

Рекомендації чи повідомлення судового психолога мають складатися з трьох частин: вступної (вступ), дослідницької (дослідження) та заключної (висновки).

У вступній частині підсумкових документів зазначаються найменування документа («Рекомендації» або «Довідкове (консультаційне) повідомлення»), його номер, дата складання, за якою справою (кримінальною, цивільною) проводиться дослідження, номер справи, дата надходження постанови (ухвали), матеріали справи, які були надані судовому психологу на ознайомлення (у тому числі вид (назва) документів та кількість аркушів), його ім'я, прізвище, по батькові, а також дані про судового психолога: освіта, спеціальність,

стаж роботи, номер документа, який надає право застосовувати психологічні знання для вирішення завдань судочинства, найменування і дата складання документа, на підставі якого виконується дослідження (постанова, ухвала), та найменування особи (посада, прізвище, ініціали) або органу, що призначив його проведення, прізвище, ім'я та по батькові осіб, аналіз індивідуально-психологічних якостей яких здійснюватиметься судовим психологом, перелік питань (дослівно у формулюванні постанови чи ухвали), які винесено на вирішення судового психолога, нормативні акти та література, які використовувались судовим психологом при вирішенні поставлених питань, із зазначенням, відповідно, їх дати, номера прийняття, редакції та бібліографічних даних.

У дослідницькій частині описуються процес дослідження та його результати, а також наводиться обґрунтування висновків з поставлених питань.

Дослідницька частина повинна включати відомості про психоемоційний стан відповідного учасника справи, застосовані методи (методики) дослідження, їх реєстраційний номер, умови їх використання, оцінку результатів дослідження. Опис процесу застосування психологічних методів дослідження та проведення експертних експериментів можуть обмежуватись викладенням остаточних результатів.

У заключній частині викладаються висновки за результатами дослідження у вигляді відповідей на поставлені запитання в послідовності, що визначена у вступній частині. На кожне з поставлених запитань має бути дано відповідь по суті або вказано, з яких причин неможливо його вирішити. У разі якщо заключний висновок не може бути сформульований у стислій формі, допускається посилення на результати досліджень, викладених у дослідницькій частині.

Вказані рекомендації за змістом є, на перший погляд, подібними до висновку експерта, а проведений вид досліджень – до

психологічної експертизи, оскільки потребує залучення спеціальних психологічних знань, однак його результати не можуть використовуватися у справі як джерело доказів, оскільки не пов'язані із встановленням юридичних фактів, а спрямовані на оптимізацію слідчих і судових дій.

Наведене вище дає підстави для таких висновків:

1) застосування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, в сучасному українському судочинстві є проблемним, оскільки працівники правоохоронних органів не володіють достатньою мірою спеціальними психологічними знаннями та практичними навичками щодо реалізації їх можливостей;

2) з метою оперативного забезпечення практичної діяльності працівників правоохоронних органів психологічними знаннями слід створити в структурі вказаних органів відділи судових психологів;

3) на нормативному рівні слід встановити вимоги до осіб, що можуть бути призначені на посаду судового психолога,

а саме: вони повинні мати вищу освіту за спеціальністю «Психологія», освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройти відповідну підготовку, скласти кваліфікаційний іспит та отримати свідоцтво про право надавати психологічну допомогу у сфері судочинства;

4) відмінність процесуального статусу судових психологів від експертів полягає в тому, що їх рекомендації не є джерелом доказів, оскільки вони не встановлюють і не досліджують юридичні факти, а визначають вплив індивідуально-психологічних особливостей учасників справи на їх поведінку під час проведення слідчих дій;

5) до професійних завдань судового психолога належить впровадження у сферу судочинства психологічних знань з метою сприяти працівникам правоохоронних органів у вирішенні їх завдань, а також розробка на основі даних психології методик, що забезпечать оптимізацію проведення слідчих та судових дій і удосконалення профілактичної роботи.

Список літератури:

1. *Архів Голосіївського районного суду міста Києва.* – 2008. – Справа № 1-125/08.
2. *Архів Шевченківського районного суду міста Києва.* – 2006. – Справа № 1-475/2006.
3. *Кваліфікаційні вимоги до працівників служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України* : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28 липня 2004 р. № 842 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 44. – С. 218.
4. *Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України* : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28 липня 2004 р. № 842 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 44. – С. 187.

РЕЗЮМЕ

В статтю на основі аналізу матеріалів слідственої і судової практики описані актуальні проблеми застосування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, в ході проведення слідствених і судових дій. Автором вносяться пропозиції щодо удосконалення результатів реалізації можливостей психологічного впливу в сфері кримінального судочинства при вирішенні професійних завдань працівниками правоохоронних органів.

SUMMARY

In the article on the basis of analysis of the materials of investigative and judicial practice the actual problems of application of tactical devices based on the methods of psychological influence have being characterized. The author makes suggestions, which are aimed on developing of the results of the improvement of application in the sphere of legal procedure of psychological influence, its methods and based on them tactical devices.

*Рекомендовано кафедрою кримінального процесу
та криміналістики*

Подано 10.01.2013.